

HERCZEG FERENC ÉS A TÖRTÉNELMI REGÉNY

UTASI CSABA

„Az én szülőházam egy szép gótikus templom tövében állott. Azóta sem találtam harangokat, amelyek oly édesen énekeltek volna, mint a verseciek, de hegyet sem láttam, amely oly mély oroszlándübörgéssel visszhangoztatta volna az égzengést” – írja egy helyt gyerekkorára emlékezve Herczeg Ferenc, s ezt a képet másutt így egészíti ki: „A hold korongja fölbukkant a templom tornyai között, a csúcsíves bolthajtások, az áttört szeszélyes kőcirádák bűvös fényben fürödtek. Ha a templomot holdvilágban láttam, titokzatos, regényes vágy fogott el. Képzeletemben, második Quasimodóként bekalandoztam azt a csodálatos kőerdőt, oda-fönn, hol gót szörnyek tanyáznak, és karcsú kővirágok nyílnak a holdfényben.” Nem túlzok talán, ha úgy vélem, hogy Herczeg Ferencet részben épp a vele egykorú templom és harangjai indították el a pályán, életének egy olyan időszakában, amikor még maga sem sejtette, hogy író lesz, s viszonylag rövid idő alatt páratlan sikereket ér el.

Fölösleges lenne elősorolni irodalmi és közéleti szereplésének minden állomását. Néhány fontosabbra azonban mégis kitérnék. Miután egy halálos kimenetelű párbaj miatt 1889-ben négyhavi fogságra ítélik, a váci börtönben megírja *Fenn és lenn* című első regényét, amely nagy feltűnést kelt. Rákosi Jenő állandó tárcaíróként szerződött a *Budapesti Hírlaphoz*, s Jókai, Mikszáth mellett csakhamar a legnépszerűbb magyar elbeszélővé válik. 1891-ben a Petőfi Társaság tagjai közé választják, majd Jókai halála után a társaság elnöke, egészen 1920-ig. 1895-ben

* Elhangzott a verseci Herczeg Ferenc Emléknapon, 2000. szeptember 16-án

elindítja az *Új Idők* című hetilapot, amelyet ötven esztendőn át szerkeszt az ún. művelt úri középosztály osztatlan megalégedésére. 1896-ban szülővárosa országgyűlési képviselőnek választja, s ettől fogva évtizedeken át részt vesz a parlament munkájában. 1899-ben levelező, majd később rendes tagja a Magyar Tudományos Akadémiának. 1911-től 1918-ig Tisza István nemzeti politikájának híveként a *Magyar Figyelőt* szerkeszti, melynek célkitűzéseit ő maga így nevezi meg: a lapnak „az volt a körülmények által diktált programja, hogy támadó hadjáratot indítson a világpolgári gondolkodás, a történelmi materializmus, az amorális irodalom, a művészeti dekadencia és főleg az ellen a nyegle szellem ellen, amely túltáplált grófokat és zsidó milliomos csemetéket arra izgatott, hogy kacérkodjanak az általános felfordulás gondolatával”.¹ Ezt a mélyen konzervatív, a megújuló magyar irodalom ellen is hadjáratot hirdető eszmei magatartást Herczeg Ferenc a forradalmak után is megtartotta. A húszas években változatlanul úgy véli, hogy Tisza Istvánnak, az „óriás, szívós erő”-vel megáldott „legigazibb magyar”-nak „minden gondolata és érzése a fajmagyarságé volt”, szemben Károlyi Mihállyal, aki „degenerált hazardőr”, „démoni dilettáns”, s mint ilyen „egyszerűen kivégezte Magyarországot”.² Ez a magatartás csaknem predestinálta Herczeg Ferencet arra, hogy a harmincas évek elején a Magyar Revíziós Liga elnökévé legyen, egyszersmind pedig lehetővé tette, hogy íráságának ünneplése csaknem kultikus méreteket öltöjön. 1925-ben *Az élet kapuja* című történelmi regénye alapján Nobel-díjra javasolják, néhány esztendővel később pedig, *poeta laureatus*sá avatva őt, nagyjutalomban részesíti az Akadémia. Olvasóinak ezrei és a konzervatív irodalmárok ekkor már írófejedelmként emlegetik, ismételten nyomatékosítva, hogy írásművészete a „nemzeti eszme szolgálatában áll”, hiszen világnézetének „legfőbb pillére a nemzeti gondolat”.³

Herczeg Ferenc azonban korántsem ellenállás nélkül valósította meg káprázatos karrierjét. Hosszú élete során mindig akadt egy-egy olyan író, aki a maga módján mind magatartását, mind alkotásait helyre próbálta tenni. Századunk első éveiben az induló Ady leplezetlen szimpátiával figyelni az akkor már dicsőségben úszó Herczeget, „okos sváb”-nak, „ravasz ember”-nek, „elegáns és gögös ember”-nek, sőt „igaz íróember”-nek nevezi őt, utóbb azonban, az *Új versek* megjelenésének évében, szemlélete gyökeresen megváltozik. Most már nem csupán arra hívja föl a figyelmet, hogy Herczeg Ferencnek sohasem tették föl a *quo vadis?*

kérdését, hanem a Gyurkovics-regények anakronizmusára célozva ki mondja: „Tanult fejjel és modern érzékenységgel tessék például egy pillanatra befogadni ezt a csodálatos, millió célú és hangulatú kort, amelyben él a mai emberiség. Ezek után pedig tessék fölvilágosításért fordulni a Gyurkovics leányokhoz.”⁴ A legnagyobb csapást azonban Ady mégis Petőfi védelmében méri Herczeg Ferencre. Nem csodálja, szögezi le, hogy Jókai is csak akkor szeretett bele Petőfibe, amikor már nem volt az útjában, majd így folytatja: „Még kevésbé csodálom, hogy a Herczeg Ferenc-féle srófós eszű, kis képzeletű svábok csak szavalni tudnak róla, de rosszul. Hogy érthetnék a mai Hiadorok, hogy valakinek egyszerre nyolcvanezer súlyos és semmi, nagy és kicsi érzésből harsogjon ki a lelke.”⁵

A húszas években Szabó Dezső lép Ady nyomdokaiba. Fajvédő szélmalomharca pozíciójából pamfletek egész sorában ront neki Herczeg Ferencnek – szellemes, gyilkos iróniával. Megítélése szerint Herczeg Ferenc csak „tíz percentben író, kilencven percentben nagyon ügyes, nagyon intelligens, nagyon praktikus megcsináló”, aki kiváló szakácsként mindig tudta, hogy „mi kell a magyar *úri osztály* egészségének”. Nem véletlen hát, hogy „éppolyan gyári ügyességgel állította elő a felületes és hazug nacionalizmusú irodalomipart, mint Molnár a nemzetközit”. Amikor pedig Herczeg Ferenc a *Pesti Hírlap* hasábjain cikket tesz közzé Adyról, több ponton kínosan félremagyarázva a költő intencióit, Szabó Dezső hullagyalázást kiált. Fölháborodása oly erős, hogy bő tíz évvel később is visszatér a témához, megállapítva: „Ady Endrét, hosszú évekkel halála után egy Herczeg Ferenc nevű betűdrogista minősített rágalmakkal halottgyalázta, mikor a költő életében pisszenni sem mert ellene. Pedig itt igazán a gyalázkodót arra se arányosította a természet, hogy végignézze Ady saruinak beschmollpasztázását.”⁶

Az irodalmi mindennapok harcaitól, a gúnyolódás eszközeitől távol álló Babits Mihály más úton indul a Herczeg-jelenség megítélésében. Amikor a fentebb említett akadémiai nagyjutalmat Herczeg Ferencnek ítéli oda, mélyen megdöbben a döntés indoklása, amely jókora túlzással az olvasók százezreinek véleményére hivatkozik. „Micsoda korbacsal vágna itt végig Gyulai Pál a saját Akadémiáján, ha föltámadna!” – kiált föl, nem tudva belenyugodni, hogy irodalmi kérdésekben már az Akadémia is az olvasók ezreinek ízléséhez igazodik. Babits azonban, amint háborgása csillapul, továbblép, és szemügyre veszi a Herczeg-mű-

vek meghatározó jegyeit is. Rámutat, hogy a „magyar *laureatus* nemegyszer műfajaiban, témáiban és stílusának felületen könnyűségében is kissé olcsó módon alkalmazkodott a tömegízléshez”, s ez föltehetően nem is történhetett másként, hiszen „lektúrszolgáltató, könnyűregényíró tehetőség”-gel állunk szemben.⁷

Herczeg Ferenc pályáját tehát egymást kizáró értékítéletek kísérték, a nagy dilemma azonban, hogy zseniális írófejedelemtől vagy kis képzeletű betűdrogistáról van-e szó, végül is nem tisztázódhatott megnyugtató módon. Nem, mert a második világháború után az írók könyörtelenül háttérbe szorították, elvették tőle a lapját, kizárták az írószövetségből, s ami ennél is zavaróbb, az új hatalom évtizedeken át tiltotta műveinek közzétételét.⁸ A szocialista diktatúra a régi rendszer igazságtalanságait más jellegű, de nem kisebb igazságtalanságokkal tetézte, minek következtében Herczeg Ferenc opusa a senki földjére jutott. Annál inkább, mert a hosszabb-rövidebb irodalomtörténeti áttekintések nem pótolhatták a részkérdések megvilágítását is vállaló kritikai szembenézést, amely egy-egy könyvének újrakiadását követhette volna. Manapság is érdemes hát elővenni műveit, hiszen a mai olvasatok, legalább részben, hozzájárulhatnak a fehér foltok eltüntetéséhez.

Választásom ezúttal két gyakran emlegetett, a kérdésfeltevés tekintetében egymással rokon történelmi regényére, a *Pogányokra* és *Az élet kapujára* esett. Mindkettőben a keletről érkezett magyarság nyugattal való találkozását, konfrontálódását állítja középpontba, minthogy azonban a két mű egymástól igencsak elütő történelmi helyzetben keletkezett, írói üzenetük is számottevő eltéréseket mutat.

Nem tudni pontosan, hogy Herczeg Ferenc a század elején miért is fordult a történelem felé. Föltehetőleg közrejátszott ebben a milleniumi ünnepek tovagyrúzó hangulata, illetve részben az is, hogy a kilencvenes évek végén Péterfy Jenő nagy nyomatékkaal hangsúlyozta: kár volna, ha elbeszélő tehetségét Herczeg Ferenc kizárólag a mágnás- és dzsentrivilág körére szorítaná, hisz ekképpen pszichológiája lassanként egyoldalúvá válna, akár az „olyan festő tehetsége”, aki örökké csak „középkori alabárdost vet vásznára”.⁹ Akárhogy volt is, az 1902-ben megjelent és „Versec város hölgyeinek” ajánlott *Pogányokban* Herczeg Ferenc egészen a XI. századig, a Vata-féle pogány lázadás időpontjáig lép vissza témáért. Főszereplőül Alpárt, annak a Thonuzoba vezérnek fiát választja, akit István király feleséggestül, lovastul élve eltemettett,

magát Alpárt pedig papok kezére adta. A regény expozíciójában már Márton kanonokként pillantjuk meg, amint „alvó éjjel”, Hamletre asszociáltató módon, nyugtalanul le-föl járkál Csanád úr földvárának fokán. Gellért püspök akaratából érkezett a Maros mentére, hogy népét, a határőr besenyőket keresztény hitre térítse, de mióta újra hallja a pusztai szél zizegését, „bezárultak fölötte a mennyország kapui”.

Hősének kezdeti nyugtalanságától indulva Herczeg Ferenc jó érzékel teremt meg azoknak a helyzeteknek sorát, amelyek végül a kanonok Alpárra való visszaváltozását eredményezik. Egy-egy epizód, igaz, a színpadias, külsőleges hatásokra törekvő látványosság jegyeit mutatja (mint pl. Seruzádnak, a besenyő asszonynak és táborának, a kanonokra bízott három feladat teljesítésének vagy a harci jeleneteknek leírása), ez azonban még nem bontja meg a regény szerkezetét, hiszen Herczeg Ferenc előadásmódja kellőképp ellensúlyozza az üresjáratokat. Ezt az előadásmódot, más-más művek kapcsán, hasonlóképpen ítéli meg a kritika és irodalomtörténet-írás. Péterfy Jenő kiemeli, hogy Herczeg „írói természetében fekszik a kifejezés diszkréciója, világfias előkelő egyszerűsége”¹⁰, Ignótus stílusának „elegáns könnyedség”-ről, „hűs, éles és napvilágos előadásmódjára”-ról beszél¹¹, Kosztolányi „hűs és biztos írásművészeté”-t¹², Szerb Antal pedig fegyelmezettségét, szűkszavúságát, szándékos szenvtelenségét dicséri.¹³ Mindezekben a kritikai észrevételekben, melyek csaknem közhelyei a Herczeg-irodalomnak, a *Pogányokat* illetően is sok az igazság. A regény a visszafogott, ám mégis könnyed nyelvi építkezés ismérveiről tanúskodik, olyannyira, hogy szóhasználatát, mondatszerkesztését száz év után sem találjuk mesterkéltnek vagy avultnak.

A stílusbeli szenvtelenséghez azonban, sajnos, nem társul eszmei szenvtelenség is. Herczeg Ferenc közvetlenül a pogány lázadásnak Alpár számára is tragikus leverése előtt és után olyan nemzetkarakterológiai képet rajzol meg, amely egyértelműen a Beöthy Zsolt-féle „volgai lovas” felé mutat vissza. Elsősorban nem azért természetesen, mert a szerzői kitérők, kommentárok egyikében-másikában a „volgaiság”-ról is szót ejt, hanem mert az ősi, pogány magyarság nacionalizmust gerjesztő mítoszát élte tovább. Megtudjuk, hogy Alpárnak „csak le kellett vernie a lelkére rakott lakatot, hogy tüstént kiszabaduljanak belőle mindazok a szilaj és költői hajlamok, amelyek állandó tavaszi mámorban tartották a délibábos puszták fiait”; hogy pogány eleinknél „művészté nemes-

dett a tömeges emberölés mestersége”; hogy a magyar, „ez az uralkodásra termett fajta testileg is, lelkileg is úgy különbözik minden más emberfiától, mint a magában járó nemes ragadozó a legelő csordától”. S ennek a költői álmokat ringató, a tömeges emberölést is művészetté nemesítő fajtának egyedei boldogan éltek, mert hittek az életben, és „sohasem kérdezték, mi lesz aztán”. Utóbb azonban, a kereszténység fölvétele után, a „fekete papok valami rettenetes mesterségre tanították meg a nemzetet: megtanították gondolkozni”, és a néhai boldogság odalett.

A „volgaiság” és a kereszténység szembeállítása terén Herczeg Ferenc mégsem megy el a végsőig. Célja ugyanis nem az, hogy kérdéssé tegye a kereszténység megtartó erejét, hanem hogy intenzív nosztalgiát ébresszen az olvasóban egy olyan mitikus, sohasem volt felsőbbrendű magyar valóság iránt, amelyet a kereszténység megtépzott ugyan, de amely az ösztönökben és zsigerekben változatlanul tovább él. Ha valamit, hát ezt a sugallatot semmiképpen sem fogadhatjuk el, hiszen napnál világosabb, hogy századunkban, melyet elhagyni készülünk, épp a nemzeti szupremáciát hirdető mítoszok taszították – és taszítják ma is – förtelenbe az emberek millióit.

A *Pogányok* vége felé, a lázadás letörése után, Herczeg Ferenc jóslatszerűen közli, hogy sohasem „lesz többet szabad a magyar, mert sorsát nem a tulajdon akaratával fogja intézni, hanem oltárok előtt térdepelve és a népek tanácsában furfangoskodva fogja kikönyörögni”. *Az élet kapuja* már egy ilyen szituációt örökít meg. Bakócz Tamás, a jobbagysorból fölemelkedett, dúsgazdag bíboros és konstantinápolyi pátriárka 1512 elején parádés kísérettel, arannyal, ezüsttel megrakodva Rómába vonul, hogy addigi méltóságai mellé a pápai tiarát is megszeresse. Végül azonban X. Leó ellenében elbukik, s 1513 őszén hazaindul, pápai bullával, amely törökellenes kereszties hadjárat megszervezésével bízza meg.

Bakócz Tamás történelemből ismert ellentmondásos alakja, a reneszánsz fénykorában élő Róma és a belviszályoktól legyengült korabeli Magyarország elegendő anyagot kínál egy lehetséges nagyregény megalkotásához, Herczeg Ferenc azonban más úton indul. Már a regény alig másfél oldalas, Róma utcáit leíró nyitó fejezetében sejteti, több mint ötven jelzöt sorakoztatva föl, hogy a külsőleges látványosságról itt sem fog lemondani. S a későbbiek során, amint a lineárisan kapcsolódó,

novellányi terjedelmű fejezeteken végighaladunk, kiderül, hogy csakugyan így van. Bakóczék bevonulását, a római előkelőségek körében megtartott vacsorákat, a klasszikus római irodalmat és műveltséget ünneplő szertartásos összejöveteleket nagy kedvvel és rutinnal eleveníti meg, a főszereplőket azonban háttérbe szorítja. Bakócz ellenlábásának, a barbárokat gyűlölő, betegeskedő II. Gyula pápának jellemét szűkszavú információkkal körvonalazza, anélkül hogy utóbb „működtetné” is alakját. Ugyanezt teszi az „erős, irgalmatlanul józan, ravasz” Bakóczzal is, aki a céljait tisztázó epizódok után visszavonul lakhelyére, egy olasz kardinálistól bérelt palotába, hogy a szimónia bűnét is vállalva nap-hosszat a pápaság megszerzésének módozatain töprengjen. A regény epikai szövete tehát elvékonyodik, helyenként az egykori krónikák krónikájának benyomását keltve, így nem véletlen, hogy az események előterébe csakhamar egy balul végződő szerelmi história kerül. A leegyszerűsödés azonban nem az írói fantázia fáradékonyosságából következik, mint vélhetnénk, hanem magából a regény koncepciójából, Herczeg Ferenc ugyanis 1919-ben, a regény írásakor a lehető legrövidebb úton azoknak az okoknak, körülményeknek megnevezéséig kívánt eljutni, amelyek megítélése szerint nemcsak Bakócz Tamás bukását, hanem az első világháborút követő nagy magyar összeomlást is magyarázzák.

Ahhoz azonban, hogy a mű általános érvényűnek vélt üzenetét megfogalmazza, előbb retusálnia kellett a történelmi Bakócz Tamás arcélét. Minthogy közelről ismeri az egyház akkor második emberének fölemelkedését, nem hallgatja el, hogy „egy életem át a féktelen önzésével maga is segítette a nemzetet az örvény felé vonszolni”, de ezt nyomban megtoldja azzal, hogy most viszont „élete árán is megmentette volna a bukástól”. Herczeg Ferenc tehát eszményítőn azt sugallja, hogy Bakócz Tamás megtisztultan, önös érdekeiről lemondva, kizárólag nemzetmentő célzattal érkezett Rómába. Ez a sugallat egyfelől kellő mentő körülmény a bíboros megvesztegetési kísérleteire, másfelől pedig a római utat az ország sorsát döntően meghatározó eseménnyé emeli. A tét óriási. Ha Bakóczot, az immár altruista hazafit pápává választják, kezébe kerülnek az „élet kapujá”-nak kulcsai, ha viszont alulmarad a konklávéban, óhatatlanul a magyarság temetése következik. Ennek a távlatnak a megnyitása után Herczeg Ferenc most már a bukott Bakócz szájába adhatja a végső tanulságot: „– Az ember mindent okosan kiszámít, előrelátással elvégez, de a siker nem ezen fordul, hanem a titokzatos

véletlenek láncolatán. Nevezhetnénk jó szerencsének vagy sorsnak, de legegyszerűbb lesz, ha gondviselésnek nevezed . . . Nos, Isten ezúttal nem volt velünk, és így minden ellenünk volt. (. . .) Szerencsés ember én csak addig voltam, amíg fiatalos önzéssel magam is pusztítottam az ország erejét. Amióta óvni és erősíteni akarom, azóta üldöz a balsors. Néha megrettenek, ha erre gondolok. Egy ismeretlen hatalom irtalmatlan következetességgel készíti elő Magyarország romlását.”

Bakócznak ez a vallomása pontosan arrafelé mutat, akár a *Pogányok* nemzeti mítosza. Nem kétséges ugyan, hogy a történelmi változásokat a „véletlen”, a „sors”, a „végzet” is befolyásolja, ismételten nem várt irányt szabva az eseményeknek, ha azonban abszolutizáljuk a létünkre árnyékot vető irracionális szerepét, akkor valójában egy az egyben felmentjük a felelősség terhe alól azokat, kik sorsunkat intézik.¹⁴

Mindez pedig azt példázza, nem csupán az érintett két regény tekintetében, hogy ha tehetségét egy író – akár a siker reményében, akár meggyőződésből – retrográd hatalmi eszmék piacára viszi, műveit eleve elzárja attól, amit maradandóságnak szoktunk nevezni.

JEGYZETEK

- ¹ Idézi Bodnár György *A hűvös modor: Herczeg Ferenc (1863–1954)* című tanulmányában. In: *A „mese” lélekvándorlása*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988, 98.
- ² Gróf Tisza István, *Tisza István az ember és Gróf Károlyi Mihály* című dolgozataiban. In: *Arcképek*. Bp., Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., 1934
- ³ Kornis Gyula: *Herczeg Ferenc*. In: *Herczeg Ferenc félszázados tagságának alkalmával írták a Petőfi Társaság tagjai*. Bp., Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., 1941, 89.
- ⁴ *Egy kis irodalom*. In: *Ady Endre publicisztikai írásai II*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977, 425–426.
- ⁵ *Petőfi nem alkuszik*. In: *Ady Endre publicisztikai írásai III*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977, 279.
- ⁶ Az idézetek a *Levél Tormay Szézsilnek, az Ady-kérdés?, A kettészakadt magyar irodalom és az Ede megevé ebédem* című pamfletből valók. In: *A magyar Káosz*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990
- ⁷ *Poeta laureatus Magyarországon. A Borostyán árnyékában és A Borostyán árnyékában. Folytatás* című írásaiban. In: *Könyvről könyvre*. Bp., Magyar Helikon, 1973
- ⁸ A Forum Könyvkiadó már 1970-ben fel próbálja oldani a magyarországi zárlatot, s a bécsi Rudolf Nowak GmbH-val, a siker reményében elég rosszul választva, kiadja a Gyurkovics-regényeket. Magyarországon azonban a zárlat tovább tart, s majd csak a nyolcvanas években publikálják Herczeg történelmi regényeit és emlékiratait. A több évtizedes csend megtörésében nagy szerepe volt Németh G. Béla *A lektűr magyar mestere* című tanulmányának (*Századutórol – századelőről*. Bp., Magvető Könyvkiadó,

1985), amelyben a történeti irodalomszociológia és a művelődéstörténet szempontjait is alkalmazva átfogó képet nyújt Herczeg Ferenc alkotói korszakairól, életművéről. Végül arra hívja föl a figyelmet, hogy időszerű volna Herczeg Ferenctől egy-két kötetet közrebocsátani, hiszen az „egyetemi hallgató végül is egy egész korszakon át folyton szembetalálja magát olvasottságával, irodalomközéleti ténykedésével, ideálállító szerepével. S forrás nélkül, művek nélkül, amúgy becsületszóra mégsem hihet akár legtudósabb tanárának sem. A művek argumentumait nélkülöző irodalomtanítástól jó volna végleg elbúcsúzni.”

⁹ *Szabolcs házassága*. In: Péterfy Jenő válogatott művei. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983, 723.

¹⁰ I. m. 720.

¹¹ Idézi Bodnár György *A „mese” lélekvándorlásában*. I. m. 98.

¹² *Herczeg Ferenc*. In: *Egy ég alatt*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977, 64.

¹³ *Magyar irodalomtörténet*. Bp., Magvető Könyvkiadó, 1958, 464.

¹⁴ Rónay György már 1947-ben joggal állapítja meg, hogy a regény „egy bomló társadalom hanyatló rétegének magatartását vetíti vissza, nemzeti arányúakká növesztve, történelemszemléletté általánosítva és hősiességgé magasztosítva, a múltba” (*A regény és az élet*. Második kiadás. Bp., Magvető Kiadó, 1985, 247.). Nem véletlen, hogy évtizedekkel később hasonló következtetésre jut Németh G. Béla is, rámutatva, hogy a regény egy olyan ideológia illusztrációja, amelynek „legfőbb célja a háború folyamán minden vonatkozásban csődöt mondott társadalmi szerkezet fönmaradási jogának és szükségének igazolása azzal, hogy a csőd ódiáját a birtokosságról és a hozzá hasonlult úri középosztályról a történelem fátumára és Nyugat-Európa önzésére hárítja át” (i. m. 194.).